Helsingin yliopiston oikeustieteelliselle tiedekunnalle

Asia: Vastaväittäjien lausunto Annakaisa Pohjolan 20.1.2017 tarkastetusta väitöskirjassa "Vaarallinen rikoksentekijä? Tutkimus rikoksentekijän vaarallisuuden arvioinnista rikosoikeudellisessa seuraamusjärjestelmässä"

Väitöskirja on opinnäyte OTT-tutkintoa varten. Vastaväittäjinä toimivat Psykiatrisen vankisairaalan vastaava ylilääkäri, dosentti Hannu Lauerma ja eduskunnan apulaisoikeusasiamies, dosentti Jussi Pajuoja

1 Johdanto

Akateemisen tutkimuksen ja lainvalmistelun suhde voi olla joskus hätkähdyttävä. Helsingin yliopistossa tarkastettiin Annakaisa Pohjolan rikosoikeuden alaan kuuluva väitöskirja "Vaarallinen rikoksentekijä?" 20.1.2017. Tutkimuksessa käsitellään rikoksentekijän vaarallisuuden arviointia rikosoikeudellisessa seuraamusjärjestelmässä. Tutkimuksen ensisijaisena kohteena ovat koko rangaistusta vankilassa suorittavat vangit.

Seuraavalla viikolla 26.1.2017 valtioneuvosto antoi eduskunnalle hallituksen esityksen yhdistelmärangaistusta koskevaksi lainsäädännöksi (HE 268/2016 vp). Esitys korvaisi aikaisemmat koko rangaistuksen suorittamista käsittelevät säännökset uudella yhdistelmärangaistuksella. Eduskunnan täysistunnossa 7.2.2017 käydyn lähetekeskustelun jälkeen asia lähetettiin lakivaliokuntaan, jolle perustuslakivaliokunnan on annettava lausunto.

Ideaalisessa maailmassa lainvalmistelu etenisi niin, että ensin tehdään perusteellinen tutkimus ja sitten tältä pohjalta johtopäätökset siitä, millaisiin lain kehittämistoimiin on syytä ryhtyä. Nyt etenemisjärjestys ei kuitenkaan ole ollut tämä. Annakaisa Pohjolan väitöstutkimus ei ole ollut lainvalmistelun perustana, vaan kumpikin linja, lainvalmistelu ja tutkimus ovat edenneet omia ratojaan. Väittelijä oli tietoinen valmisteltavasta lainsäädäntöhankkeesta ja otti sen huomioon niin pitkälti kuin lakihankkeen lausuntokierroksen pohjalta oli mahdollista. Valmista hallituksen esitystä ei väitöskirjan käsikirjoitusta laadittaessa kuitenkaan ollut käytettävissä.

Vaikka tässä lausunnossa keskitymme itse väitöskirjaan, käynnissä oleva lainmuutoshanke on vaikuttanut lausunnon esittämistapaan. Tutkimuksen eri kohtia käsittelevissä jaksoissa tuodaan esiin myös se, muuttuisiko tilanne ja miten yhdistelmärangaistuksen säätämisen myötä. Yhteinen lausuntomme on laadittu niin, että oikeuspsykiatrisissa kysymyksissä ensisijainen vastuu on Psykiatrisen vankisairaalan vastaavalla ylilääkärillä, dosentti Hannu Lauermalla ja oikeudellisissa kysymyksissä eduskunnan apulaisoikeusasiamies, dosentti Jussi Pajuojalla.

2 Onko vaarallisuus vakiintunut ja yksiselitteinen käsite?

Jo tutkimuksen lähtökohta, vaarallisuuden käsite, ilmentää tutkimustehtävän vaikeutta. Helposti ajatellaan, että esimerkiksi suomalaisessa oikeuskulttuurissa vaarallisuus olisi sisällöllisesti vakiintunut termi ja kaikki tarkoittavat intuitiivisesti samaa puhuessaan vaarallisuudesta. Kuitenkin

jo väitöskirjassa tehty lainsäädäntöhistoriallinen katsaus kertoo, että näin ei välttämättä ole asianlaita.

Vaarallisia rikoksentekijöitä koskevat erityissäännökset tulivat Suomen lakiin ensi kerran vuonna 1932. Taustalla oli ajatus, että parantumattomat, yleiselle tai yksityiselle turvallisuudelle vaaralliset rikoksenuusijat tuli tehdä vaarattomiksi. Tämä tapahtuisi eristämällä heidät määräämättömäksi ajaksi pakkolaitokseen. Oman dramatiikkansa vanhaan lainsäädäntöön toivat käytetyt käsitteet. Vaarallisen ja parantumattoman rikoksentekijän eristäminen pakkolaitokseen kuulostaa kohtalokkaalta. Toisin kuin monissa maissa, mitään erillistä pakkolaitosta Suomeen ei koskaan perustettu, vaan niin sanotut pakkolaitosvangit sijoitettiin tavallisiin vankiloihin. Toinen juhlalliselta kuulostava, mutta paljolti toteutumaton ajatus oli se, että eristäminen tapahtuisi määräämättömäksi ajaksi. Käytännössä säännökset johtivat lähinnä siihen, että pakkolaitosvanki suoritti kaikki tuomitut rangaistukset ja aikaisemmat jäännösrangaistukset kokonaisuudessaan vankilassa.

Väittelijä toi lectiossaan hyvin esiin, miten käsitys siitä, kuka on vaarallinen rikoksentekijä ja kenet pitäisi eristää, on Suomen lainsäädännössä merkittävästi muuttunut. Keskeiset vaarallisia rikoksentekijöitä käsittelevät lait ovat vuosilta 1932, 1953, 1971 ja 2006. Niistä kaksi ensimmäistä muodosti oman kokonaisuuteensa, joka kohteeltaan erosi täysin myöhemmistä säännöksistä.

Vuosien 1932 ja 1953 lakien perusteella vaarallisina pidettiin ensisijaisesti niitä, jotka syyllistyivät toistuvasti omaisuusrikoksiin. Erityisesti vuoden 1953 laissa vaarallisuuden kynnys laskettiin alas ja kohdejoukosta tuli laaja. Vaarallisuus merkitsi kvalifioitua uusimisriskiä. Eristämisen edellytyksenä oli yhden vuoden vankeustuomio. Tehdyn rikoksen ja aikaisemman rikollisuuden välillä ei edellytetty samankaltaisuutta. Oma kysymyksensä olivat alentuneesti syyntakeiset, jotka voitiin eristää vielä muita vankeja lievemmin perustein. Tästä kaikesta seurasi se, että 1960-luvulla pakkolaitokseen eristettynä oli 300–400 vankia poikkileikkaushetkellä.

Paradoksaalista oli, että vaikka pakkolaitossäännöksissä korostettiin tekijän vaarallisuutta ja pitkän eristämisen tarvetta, todellisuus ei välttämättä vastannut säännösten kieliasun ankaraa mielikuvaa. Käytännössä ero tavanomaiseen vankilasta vapautumiseen saattoi olla vähäinen. 1930-luvulla otettiin käyttöön niin sanottu pakollinen ehdonalainen vapaus. Ensi vaiheessa se merkitsi, että vanki kotiutettiin, kun 11/12 rangaistuksesta oli suoritettu. Toisen maailmansodan jälkeen pakollisen ehdonalaisen vapauttamisen ajankohdaksi tuli 5/6 rangaistuksesta. Pakkolaitokseen eristetyllä ero normaalirangaistukseen saattoi olla vain pakollisen ehdonalaisen vapauttamisen ja koko rangaistuksen välisen murto-osan mittainen. Toisaalta rikoksentekijän vaarallisuus oli sekin suhteellista. Vaikka pakkolaitokseen tuomittujen omaisuusrikollisten rangaistukset olivat heidän tekoonsa nähden tavallista ankarampia, vankiloissa oli monia, jotka suorittivat huomattavasti pitempiä rangaistuksia.

Väittelijä kuvasi lectiossa hyvin sitä muutosta, joka tapahtui vuonna 1971 voimaan tulleen uudistuksen myötä. Vaikka lainsäädäntöteknisesti pohjana käytettiin aikaisempaa lakia vaarallisten rikoksenuusijain eristämisestä, vaarallisuuskäsitteen kohde supistui ratkaisevasti. Nyt vaarallisiksi rikoksenuusijoiksi määriteltiin toistuvasti törkeisiin väkivaltarikoksiin syyllistyneet. Vaarallisuus määriteltiin törkeillä väkivaltarikoksilla osoitetuksi vaarallisuudeksi, jossa merkitystä oli henkeen tai terveyteen kohdistuvilla rikoksilla. Suurta muutosta kuvasti se, että aiemmista pak-

kolaitosvangeista vain 14 täytti uuden järjestelmän edellytykset ja siirtyi sen piiriin. Tämän jälkeen eristämisen kynnys nousi korkealle ja eristämisestä tuli erittäin harvinaista. Lain voimassaoloaikana 1971–2006 eristettiin keskimäärin 2–3 rikoksentekijää vuodessa. Vaarallisuutta koskevan lainsäädäntökehikon sisällä tapahtui siis katkos, minkä vuoksi tilanteet ennen ja jälkeen muutoksen eivät ole verrannollisia keskenään.

Ylipäätään vertailun vaikeudesta kertovat myös väitöskirjan johdantojaksossa tehdyt tutkimuksen rajaukset. Johdannossa todetaan, että kansainvälistä vertailua ei ole voitu tehdä, koska eri maiden rikoslainsäädäntö ja vaarallisuuden arviointijärjestelmät eroavat liiaksi toisistaan. Havainto sinänsä on oikea. Tämä käy ilmi esimerkiksi asiaa käsittelevistä hallituksen esityksistä, joissa on tehty lähinnä Pohjoismaiden välistä vertailua. Näidenkin vertailujen tulos on, että yhtäläisyyksiä edes lähimpien verrokkimaiden välillä on vähän. Toisaalta vaarallisuutta tai sitä lähellä olevia käsitteitä käytetään myös muussa lainsäädännössä. Esimerkiksi mielenterveyslaissa tahdosta riippumattoman hoidon yksi edellytys voi olla se, että henkilö vakavasti vaarantaa muiden henkilöiden terveyttä tai turvallisuutta. Vastaavasti lähestymiskiellon edellytyksenä on henkeen, terveyteen, vapauteen tai rauhaan kohdistuvan rikoksen uhka. Nämä ja eräitä muita vaarallisuuteen viittaavia säännöksiä väitöskirjassa mainitaan, mutta nekin rajataan tarkastelun ulkopuolelle.

Käsityksemme mukaan tutkimusaiheen rajaukset ovat perusteltuja. Suomalaisen vaarallisuusarvioinnin kannalta niistä kuitenkin seuraa haastava havainto. Jos vaarallisuuden arviointijärjestelmää ei voida vertailla kansainvälisesti tai suhteessa muuhun lainsäädäntöön, järjestelmä toimii eräänlaisessa tyhjiössä, jossa sen tulee perustella oma olemassaolonsa vaikutustensa ja oikeudellisen funktionsa kautta.

3 Koko rangaistuksen suorittaminen vankilassa

Nykyisin käytössä olevan vaarallisuuden arviointijärjestelmän perustana ovat vuonna 2006 voimaan tulleet säännökset koko rangaistuksen suorittamisesta vankilassa. Ne edellytykset, joiden perusteella rikoksentekijä voidaan määrätä suorittamaan koko rangaistus vankilassa, eivät merkittävästi eroa aiemmista pakkolaitossäännöksistä. Kohderyhmän ydin on sama, toistuvasti törkeisiin väkivaltarikoksiin syyllistyneet. Myöskään parhaillaan eduskunnan käsiteltävänä oleva hallituksen esitys yhdistelmärangaistuksesta ei muuttaisi näitä edellytyksiä.

Voimassa olevassa rikoslain 2 c luvun 11 §:ssä on säädetty yksityiskohtainen rikosluettelo niistä henkeen, terveyteen tai vapauteen kohdistuvista rikoksista, jotka voivat olla koko rangaistukseen tuomitsemisen edellytyksenä. Edellytyksenä on, että tuomittavista rikoksista ainakin yhdestä seuraa vähintään 3 vuotta vankeutta. Rikoksen uusimisen ajallisena edellytyksenä on, että aikaisemman ja uuden rikoksen välillä on kulunut enintään 10 vuotta tai 3 vuotta siitä, kun rikoksentekijä on vapautunut suorittamasta elinkautista vankeutta tai koko rangaistusta vankilassa.

Käytännössä koko rangaistuksen suorittaminen vankilassa on elinkautisen vankeuden jälkeen rangaistusjärjestelmän ankarin seuraamus. Väitöskirjan tutkimusaineistossa vankilassa suoritetun ajan keskipituus ylitti 8 vuotta, pisin vankilassa suoritettu aika oli 15 vuotta. Aikaisemmin pakkolaitoksessa oli vankeja, jotka suorittivat tuomiota vankilassa laissa säädetyn maksimiajan eli 20 vuotta. Koko rangaistusta vankilassa suorittavilla vankilassaoloaika on siis tavanomaisia

määräaikaisia vankeusrangaistuksia pitempi, mutta yleensä elinkautista vankeutta lyhyempi. Ehdotettuun yhdistelmärangaistukseen liittyvä valvonta-aika tulisi siltä osin pidentämään nykyisiä rangaistuksia.

Kun tuomioistuin tekee päätöstä koko rangaistuksen suorittamisesta, oikeuspsykiatrisen asiantuntemuksen rooli on erittäin korostunut. Kehitys on tapahtunut asteittain. Ennen vuotta 1971 oikeuspsykiatrisella asiantuntemuksella ei ollut vaarallisuuden arvioinnissa merkitystä. Tämä johtui paitsi lainsäädännön lähtökohdista, myös käytännön syistä. Pakkolaitokseen eristettiin satoja henkilöitä vuodessa, mutta maassa oli vain muutama oikeuspsykiatri. Vuoden 1971 lainmuutoksella lääketieteellinen asiantuntemus sai jo enemmän roolia päätöksenteossa. Tuolloin rikosasiaa käsittelyt tuomioistuin saattoi pyytää vaarallisuuslausunnon Lääkintöhallitukselta, mikä käytännössä tapahtui mielentilatutkimuksen yhteydessä. Lopullisen päätöksen pakkolaitokseen eristämisestä teki vankilaoikeus, joka usein pyysi oikeuspsykiatrisen lausunnon, jos tällaista ei ollut siihen mennessä hankittu.

Vuoden 2006 uudistuksessa oikeuspsykiatriselle asiantuntemukselle tuli keskeinen asema. Ennen kuin päätös koko rangaistuksen suorittamisesta vankilassa voidaan tehdä, syytetylle on tehtävä mielentilatutkimus ja vaarallisuusarvio. Rikosasiaa käsittelevä tuomioistuin, yleensä käräjäoikeus pyytää näitä Terveyden ja hyvinvoinnin laitokselta (THL). Parhaillaan eduskunnan käsiteltävänä oleva yhdistelmärangaistus ei muuttaisi tilannetta. Sen mukaan oikeuspsykiatrisen asiantuntemuksen tehtävä olisi rangaistusta tuomittaessa sama kuin nyt päätettäessä koko rangaistuksen suorittamisesta vankilassa.

4 Empiirinen tutkimus koko rangaistusta suorittamaan määrätyistä

Väitöskirjan empiirisessä osassa tutkimuskohteena ovat koko rangaistusta vankilassa suorittavat vangit. Tällöin käydään lävitse kaikki THL:n ja sen edeltäjien Valviran ja TEO:n oikeuspsykiatriset vaarallisuusarviot vuosina 2006–2015. Rikosasiaa käsittelevän tuomioistuimen ensi vaiheessa pyytämiä mielentilatutkimuksia ja vaarallisuusarvioita oli empiirisessä tutkimusaineistossa yhteensä 73. Yleisimmin vaarallisuusarviointiin johti henkirikos tai sen yritys. Ne olivat myös tyypillisiä aiempia rikoksia.

Ensi vaiheen vaarallisuusarviointi kesti keskimäärin kaksi kuukautta. Tutkimuksen pituus johtui osaltaan siitä, että samassa yhteydessä tehdään mielentilatutkimus. Tutkimusaineistossa miehiä oli 88 %, naisia 12 %. Molemmissa ryhmissä ikäkeskiarvo oli 36 vuotta, mikä vastaa suomalaisia henkirikostilastoja. Kaikki arvioidut olivat kansalaisuudeltaan suomalaisia. Tutkituilla oli yleensä pitkä päihdehistoria ja runsaasti mielenterveyden häiriöitä. Alkoholi tai muu päihderiippuvuus ilmeni 97 %:lla ja pääosa oli tekohetkellä päihtyneenä. Peräti 89 %:lla diagnostisoitiin epäsosiaalinen persoonallisuus ja myös muita persoonallisuushäiriöitä esiintyi paljon. Strukturoitujen arviointimenetelmien perusteella voitiin todeta, että rikoksentekijöillä oli ylipäätään hyvin vähän rikoskäyttäytymiseltä suojaavia tekijöitä.

THL:n lausunnossa rikoksentekijää pidettiin erittäin vaarallisena toisten hengelle, terveydelle tai vapaudelle 70 tapauksessa, vain kolmessa tapauksessa ei näin ollut. THL:n oikeuspsykiatrisen lautakunnan ja vaarallisuusarvion tehneen psykiatrin kanta oli kaikissa tapauksissa sama. Niissä kolmessa tapauksessa, joissa rikoksentekijää ei vaarallisuusarviossa katsottu erittäin vaaralliseksi, myös tuomioistuin päätyi tälle kannalle tai syyttäjä luopui vaarallisuutta koskevasta

vaatimuksesta. Seuraamukseksi tuli koko rangaistuksen sijasta ehdoton määräaikainen vankeusrangaistus.

Niistä 70:stä rikoksentekijästä, jotka THL arvioi erittäin vaaralliseksi, kaikki eivät kuitenkaan päätyneet suorittamaan koko rangaistusta vankilassa. Kymmenen rikoksentekijää tuomittiin murhasta elinkautiseen vankeuteen. Edelleen viisi rikoksentekijää todettiin syyntakeettomaksi ja he päätyivät tahdosta riippumattomaan hoitoon. Seitsemässä tapauksessa THL:n vaaralliseksi katsomaa henkilöä ei tuomittu suorittamaan koko rangaistusta vankilassa, vaan sen sijasta tavanomainen määräaikainen vankeus. Muutamassa tapauksessa käräjäoikeuden tuomio lieveni muutoksenhaussa niin, ettei edellytyksiä koko rangaistuksen tuomitsemiselle enää muutoksenhakuasteessa ollut. Tämä tarkoitti esimerkiksi tapon tai tapon yrityksen lieventymistä pahoinpitelyksi, joka ei sisälly koko rangaistuksen suorittamiseen johtavien rikosten luetteloon. Tuomio saattoi myös määrällisesti lieventyä siten, että vaatimus vähintään kolmen vuoden vankeusrangaistuksesta ei täyttynyt. Toisaalta määräaikaiseen vankeuteen voitiin päätyä siksi, että tuomioistuin piti rikoksentekijän aikaisempaa rikollisuutta vähäisenä tai aiempi rikos ei sisältynyt koko rangaistuksen suorittamiseen johtavien rikosten luetteloon. Näiden poissuljentojen jälkeen koko rangaistukseen tuomittiin 48 rikoksentekijää eli keskimäärin noin viisi vuodessa.

Tutkimuksessa selvitettiin myös koko rangaistuksen vankilassa suorittaneiden uusintarikollisuutta. Kohderyhmänä olivat vuosina 2006-2015 vapautuneet 32 rikoksentekijää, joista yksi vapautui kaksi kertaa. Tähän ryhmään kuului myös aikaisemman lain aikana pakkolaitokseen eristettyjä vankeja, joiden vapautuminen tapahtui vasta koko rangaistuksen suorittamista koskevan lainsäädännön tultua voimaan. Tutkimuksen seuranta-aikana kymmenen vapautuneista palasi rikoksen uusimisen vuoksi vankilaan. Uudet rikokset olivat yleensä väkivaltarikoksia ja uusiminen tapahtui nopeasti vapautumisen jälkeen, tavallisesti vapautumista seuraavan vuoden aikana. Tutkimuksen mukaan uusimisprosentti oli 31 %. Luku on laskettu uusineiden henkilöiden lukumäärän suhteena kaikkien vapautuneiden henkilöiden määrään. selvityksen yhteenvedossa väittelijä toteaa, että uusimisprosentti jäi alhaisemmaksi kuin aikaisemmissa pakkolaitosvankeja koskevissa tutkimuksissa.

Tutkimustuloksista keskusteltiin väitöstilaisuudessa. Tällöin vastaväittäjät toivat esiin, että uusimisprosentin näennäiseen alhaisuuteen on myös ilmeisiä tilastollisia syitä, jotka eivät väitöskirjasta ilmene. Rikosseuraamuslaitokselta saatujen tietojen mukaan tutkimuksen kohteena olleista 32 vankilasta vapautuneesta kahdeksan oli kuollut tutkimuksen seuranta-aikana. Kuolleisuus oli siis poikkeuksellisen suurta. Jos uusimisprosenttia laskettaessa käytetään kriteerinä paluuta vankilaan, kuten tutkimuksessa on tehty, tarkastelu olisi hyvä tehdä myös ilman kuolleiden ryhmää. Heillä on saattanut olla esimerkiksi rikoksia esitutkinnassa, joiden käsittely on keskeytynyt kuoleman vuoksi. Rikosseuraamuslaitokselta saaduista tiedoista myös ilmenee, että neljä henkilöä oli vapautumisen jälkeen sijoitettu tahdosta riippumattomaan hoitoon. He olivat siis suljetussa laitoshoidossa, mikä luonnollisesti vaikuttaa rikoksen uusimiseen siviilissä. Jos kuolleet ja laitoshoidossa olevat suljetaan tarkastelun ulkopuolelle, tutkimusaineistoon jää 20 vapautunutta, joista kymmenen eli 50 % palasi vankilaan seuranta-aikana. Väitöstilaisuudessa tuotiin esiin vielä se, että seuranta-ajat vaihtelivat vapautumisajankohtien mukaan eikä niiden pituutta ole vakioitu esimerkiksi ryhmittäin. Rikosseuraamuslaitoksen tietojen mukaan niistä henkilöistä, jotka eivät olleet palanneet vankilaan, neljä oli ollut vapaudessa yli 5 vuotta ja toiset neljä 3-5 vuotta. Tämä tieto, jota väitöskirjassa ei ole, kertoo tutkimusryhmässä esiintyneen myös pitkiä vapausaikoja rangaistuksen suorittamisen jälkeen.

Edellä esitettyjä lukuja voidaan verrata oikeusministeriössä vuonna 2004 tehtyyn selvitykseen, jonka kohteena oli pakkolaitoksesta vuosina 1971-2004 vapautuneiden 55 vangin uusintarikollisuus. Heistä kymmenellä vankilasta vapautuminen oli sikäli teknistä, että rangaistuksen täytäntöönpano oli keskeytetty ja vanki oli siirretty vankilan ulkopuolelle tahdosta riippumattomaan psykiatriseen hoitoon. Jäljelle jäävistä 45 vangista seuranta-aikana palasi vankilaan 24 ja 21 ei palannut. Tässä tutkimusryhmässä siis 53 % palasi vankilaan seuranta-aikana. Toisaalta merkille pantavaa oli, että aineistossa oli 12 sellaista henkilöä, jotka elivät vapautumisen jälkeen siviilissä yli kymmenen vuotta palaamatta uudestaan vankilaan.

Empiirisen tutkimusjakson yhteenvedossa väittelijä pitää huolestuttavana virheellisten vaarallisuusarvioiden suurta määrää ja nostaa esiin vaarallisuusarvioiden luotettavuuden problematiikan. Tällä hän viittaa siihen, että tutkimusaineistossa rikoksentekijöiden uusimisprosentti oli alhainen ja suhteellisen harvat erittäin vaarallisiksi katsotuista palasivat vankilaan. Voidaan kuitenkin kysyä, onko tutkimuksessa esitetty näyttö riittävää näin pitkälle menevien johtopäätösten tekemiseen. Lähtökohtaisena ongelmana on tutkimusaineiston erittäin vähäinen volyymi ja lyhyt seuranta-aika. Tutkimuksessa on kysymys vain muutamasta kymmenestä henkilöstä. Tilannetta ei olennaisesti muuttaisi esimerkiksi se, että tarkastelua laajennettaisiin ottamalla mukaan aikaisemmin pakkolaitoksesta vapautuneet. Kysymys olisi tällöinkin vain noin 80 henkilöstä, jotka ovat viimeksi kuluneen 45 vuoden aikana vapautuneet suorittamasta joko koko rangaistusta tai pakkolaitostuomiota.

Näyttöä on toki siitä, että erityisesti niistä pakkolaitosvangeista, joiden seuranta-aika on ollut pitkä, osa ei palannut vankilaan uudestaan. Tämä ei kuitenkaan merkitse, että rangaistusta tuomittaessa tehty vaarallisuusarvio olisi ollut virheellinen. Sen sijaan kysymys saattaa olla siitä, että tekohetkellä vaarallisuusarvio oli oikeansuuntainen, mutta pitkänä rangaistusaikana väliin tulevat tekijät kuten rikoksentekijän ikääntyminen, muutokset siviiliasioissa, rangaistuksenaikaiset ohjelmat jne. ovat vaikuttaneet myöhempään käyttäytymiseen. Vaikka näitä vankilaan palaamattomia rikoksentekijöitä on, tyypillistä koko rangaistusta suorittaville samoin kuin aikaisemmille pakkolaitosvangeille ovat kuitenkin massiiviset päihde- ja mielenterveysongelmat ja poikkeuksellisen korkea kuolleisuus vapautumisen jälkeen. Tämä herättää edelleen kysymyksen siitä, onko niihin elämänongelmiin, joita mielentilatutkimusta ja vaarallisuusarviota tehtäessä on havaittu, kyetty vankeusaikana tehokkaasti vaikuttamaan.

5 Rikosoikeudellisia näkökulmia koko rangaistuksen suorittamiseen

Kuten väitöskirjan tutkimusaineistosta ilmenee, koko rangaistuksen suorittaminen liittyy ensisijaisesti henkirikoksiin. Väitöskirjassa ja väitöstilaisuudessa käytiin keskustelua siitä, mikä käytännön merkitys säännöksellä on. Tutkimusaineiston perusteella näyttäisi siltä, että säännöstä käytetään osaltaan täyttämään elinkautisen vankeuden ja tapon rangaistusasteikon väliin jäävää aukkoa. Tapon rangaistusasteikko on 8–12 vuotta vankeutta. Jos rikoksentekijä vapautuu uusijana 2/3 määräosalla, vankilassaoloaika on maksimissaan 8 vuotta. Jos taas rikoksentekijä tuomitaan murhasta elinkautiseen vankeuteen, pääsäännön mukaan hänet voidaan päästää ehdonalaiseen vapauteen aikaisintaan, kun vankilassaoloaikaa on kertynyt 12 vuotta. Lähtökohtaisesti vain silloin, kun koko rangaistuksen suorittamisen edellytykset täyttyvät, tosiasiallinen vankilassaoloaika voi yksittäisessä tapossa sijoittua 8–12 vuoden välille. Tutkimusaineistossa olevat tapaukset viittasivat osaltaan siihen, että henkirikostapauksissa lähdettiin varmistamaan sitä, että kaikki esitetyt rikosoikeudelliset vaihtoehdot olisivat käytettävissä.

Väitöskirjassa tuodaan hyvin esille syyttäjän keskeinen rooli koko rangaistusta määrättäessä. Syyttäjä on prosessin välttämätön edellytys. Tuomioistuin ei voi vaatia koko rangaistusta suoritettavaksi, jos syyttäjä ei vaadi. Syyttäjällä ei kuitenkaan ole ehdotonta velvollisuutta vaatia vastaajalle koko rangaistuksen vankilassa suorittamista. Vaatimus on syyttäjän harkintavallassa siinäkin tapauksessa, että syytteenalainen teko ja aikaisempi teko täyttävät koko rangaistuksen suorittamiselle säädetyt edellytykset.

Väitöskirjan mukaan käytäntö vaihtelee syyttäjittäin. Eri syyttäjät käyttävät eri tavoin mahdollisuutta määrätä syytetty mielentilatutkimukseen ja vaarallisuusarvioon. Osaltaan syynä voi olla se, että yksittäisen syyttäjän kohdalla rikoksentekijän vaarallisuutta koskevat tapaukset ovat harvinaisia, mikä vaikuttaa myös ammattiosaamiseen ja sitä kautta syyttäjän toimintaan. He eivät kaikissa mahdollisissa tilanteissa osaa vaatia vastaajalle koko rangaistuksen vankilassa suorittamista. Väittelijän mukaan tilanne on erityisen ongelmallinen siksi, että vaaralliseksi arvioiminen voi tämän johdosta tapahtua alueittain ja tuomioistuimittain epätasaisesti vastoin rikosoikeudellista yhdenvertaisuusperiaatetta.

Tutkimuksessa käytetyn empiirisen aineiston perusteella ei voida tehdä päätelmiä niistä tapauksista, joissa koko rangaistuksen edellytykset olisivat olleet olemassa, mutta syyttäjä ei ole reagoinut asiaan. Sen sijaan empiirisessä aineistossa on joitakin tapauksia, joissa on viitteitä siitä, että syyttäjä on lähtenyt testaamaan laissa säädettyjen edellytysten alarajaa.

6 Vapautumisvaiheen vaarallisuusarvio

Edellä käsitelty ensimmäisen vaiheen vaarallisuusarvio on siis edellytys sille, että henkilö voidaan määrätä suorittamaan koko rangaistus vankilassa. Niin sanottu toisen vaiheen vaarallisuusarvio liittyy vangin vapautumisvaiheeseen. Koko rangaistusta vankilassa suorittava voi hakea pääsyä ehdonalaiseen vapauteen, kun rangaistusta on suoritettu 5/6. Myös tällöin THL:n oikeuspsykiatristen asioiden lautakunta arvioi oikeuspsykiatrisen vaarallisuusarvion pohjalta, onko rikoksentekijä vielä erittäin vaarallinen. Viimekätisen päätöksen ehdonalaisesta vapauttamisesta tekee Helsingin hovioikeus. Vapautumisvaiheen vaarallisuusarvioita oli tutkimusaineistossa 30. Näistä 27 katsottiin erittäin vaaralliseksi ja kolmea ei enää pidetty tällaisena. Tutkivan psykiatrin ja THL:n kannat olivat keskenään yhdenmukaisia ja myös Helsingin hovioikeus seurasi ehdonalaisesta vapauttamisesta päättäessään niiden linjaa.

Väitöskirjassa käsitellään koko rangaistuksen suorittamiseen liittyvien vaarallisuusarvioiden lisäksi elinkautisvankien oikeuspsykiatrisia väkivaltariskiarvioita. Nämä arviot toimitetaan Helsingin hovioikeudelle sen harkitessa elinkautisvankien ehdonalaista vapauttamista. Elinkautisvankeja käsitteleviä säännöksiä käydään väitöskirjassa systemaattisesti lävitse koko rangaistusta koskevien säännösten rinnalla. Empiiristä tutkimusta elinkautisvankien osalta ei kuitenkaan ole tehty. Tämä johtuu sekä lyhyestä seuranta-ajasta – säännökset tulivat voimaan vuonna 2011 – että arvioiden suuresta määrästä. Elinkautisvankeja koskevia arviointipyyntöjä on tehty noin sata.

Väitöskirjassa on käyty lävitse elinkautisvankeja koskevaa oikeuskäytäntöä. Sen pohjalta väittelijä toteaa, että elinkautisvankien ehdonalaisen vapauttamisen osalta Helsingin hovioikeus

mittaa todellisuudessa rikoksen rangaistavuutta. Väittelijän mukaan hovioikeus ei vapauttamisharkinnassa anna keskeistä ja ratkaisevaa merkitystä elinkautisvangin väkivaltariskille, vaan erityinen merkitys harkinnassa on vankeudessa vietetyllä rangaistusajalla. Väittelijä toteaa, että hovioikeuden päätöksistä on selkeästi nähtävissä, että 20 vuoden vankilassaoloajan täyttyminen alkaa muodostua sellaiseksi rajaksi, että sen jälkeen vankilassaoloajan pituuden merkitys vapauttamisharkinnassa saa yhä suuremman merkityksen.

Vapautumisvaiheen vaarallisuusarvioinnin osalta väittelijä arvostelee sitä, että koko rangaistusta suorittavilla ja elinkautisvangeilla arviointiprosessit eroavat toisistaan. Koko rangaistusta suorittavien vaarallisuusarvioinnin käsittelee THL:n oikeuspsykiatristen asioiden lautakunta, mutta elinkautisvankien väkivaltariskin arviointiin ei tätä vaihetta sisälly. Oman mausteensa asiaan tuo se, että yhdistelmärangaistusta koskevan lakiehdotuksen mahdollisesti toteutuessa koko rangaistusta suorittavien arviointi vapautumisvaiheessa poistuisi kokonaan.

Terminologisena seikkana väitöskirjassa kiinnitetään huomiota lainsäädännössä käytetyn käsitteistön vanhentuneisuuteen. Väittelijä toteaa, että vaarallisuuden synonyymina käytetään nykyään yleensä käsitettä rikoksentekijän väkivaltariski. Väittelijän mukaan väkivaltariski on terminä osuvampi, koska se tuo täsmällisemmin esille sen, mistä vaarallisuudessa on todellisuudessa kysymys. Esimerkiksi lääketieteessä puhutaan lähtökohtaisesti yksilön väkivaltariskistä tai väkivaltaisuudesta, ei vaarallisuudesta. Sen sijaan lainsäädännössä käytössä ovat molemmat terminologiset vaihtoehdot. Elinkautisen vankeuden vapauttamisharkinnassa arvioidaan vangin riskiä syyllistyä väkivaltarikokseen. Sen sijaan yhdistelmärangaistusta käsittelevässä hallituksen esityksessä käytetään edelleen perinteistä vaarallisuuskäsitettä muodossa "erittäin vaarallinen".

7. Oikeuspsykiatrisia näkökohtia väitöskirjassa esitetyistä johtopäätöksistä

Väittelijän esittämän näkemyksen mukaan tuomioistuimen tulisi nykyistä selvemmin muodostaa oma kantansa rikoksentekijän vaarallisuudesta eikä pelkästään myötäillä asiantuntijalausuntoja. Tähän ajattelutapaan sisältyy kuitenkin myös huomattavia ongelmia. Väkivaltariski liittyy voimakkaasti psykopatiapiirteisiin, joihin kuuluu mm. pinnallinen viehätysvoima, manipulointikyky ja katumattomuus. Suomalaisella aineistolla tehdyssä tutkimuksessa on osoitettu, että korkea psykopatiapisteytys eli psykopaattisten piirteiden merkittävä määrä assosioituu siihen, että asianomainen saa tuomion joko kuolemantuottamuksesta tai taposta eikä murhasta. Samoin tämä piirteistö assosioituu siihen, että valituslupa korkeimpaan oikeuteen myönnetään. Tämä viittaa siihen mahdollisuuteen, että erityistä omaa harkintaansa käyttävä mutta vailla erityistä riskiarvioinnin koulutusta toimiva oikeus saattaisi tehdä paradoksaalisia ja seuraamuksiltaan ei-toivottuja ratkaisuja.

Väittelijän ehdottama neliportainen ja numeerisen ja luokittelevan arvion yhdistävä riskiasteikko ei lääketieteelliseltä kannalta arvioiden ole välttämättä ainakaan arviointimenetelmien nykytasolla perusteltavissa, sillä nykyisin käytettävät menetelmät tuottavat lähinnä suuntaa antavan tuloksen. Uhkana olisi näin ollen näennäinen eksaktisuus vailla tosiasiallisia perusteita. Tämän sijaan voitaisiin lausunnoilta kenties edellyttää sitä, että niiden laatija perustellen arvioisi sitä, ovatko käytössä olevat menetelmät kunkin arvioitavan tapauksessa vakuuttavia, vai onko esimerkiksi niin, että rikostyypin harvinaisuuden tai puuttuvien tietojen vuoksi empiriaan nojaavaa arviota on vaikea tehdä.

Väkivaltariskin arvioinnin prosessit ovat arvioitavista ja heitä koskevan tiedon luotettavuudesta riippuen keskenään erilaisia. Väkivaltariski muodostuu melko usein hyvin yksilöllisistä tekijöistä, joiden ennustettavuus vaihtelee tapauskohtaisesti. On hyvin vaikea luotettavasti arvioida esimerkiksi työteliästä ja raitista elämäntapaa kannattelevan parisuhteen tulevaisuutta, tai aiempien rikollisuuteen nivoutuvien kontaktien aktivoitumista vapautumisen jälkeisenä aikana. Mm. järjestäytyneen rikollisuuden piirissä syntyvien väkivaltauhkien taustat ovat usein tarkoin salattuja, ja niistä saatava informaatio on usein tosiasiassa luonteeltaan arvailua tai jopa huhuja, joille ei voi antaa painoarvoa riskiarviossa. Toisissa yhteyksissä taas arvioitavasta saatavat tiedot ovat selkeitä, vakuuttavia ja yhdensuuntaisia, jolloin selkeä kannanotto joko matalasta tai korkeasta väkivaltariskistä on hyvin perusteltu.

Erityisen näkökohdan riskiarvioita koskevaa lainsäädäntöä muodostaa se seikka, että arviointityö on jatkuvan tieteellisen tutkimuksen kohde, ja on perusteltua olettaa että arviot kehittyvät ajan saatossa luotettavammiksi. Oman lisänsä tähän tuo biologis-psykiatrinen tutkimustyö. Lainsäädännön pysymistä tämän kehityksen tasolla olisikin seurattava.

8. Loppulausunto

Oikeustieteen maisteri Annakaisa Pohjolan väitöskirja "Vaarallinen rikoksentekijä? Tutkimus rikoksentekijän vaarallisuuden arvioinnista rikosoikeudellisessa seuraamusjärjestelmässä" on aiheeltaan ja aineistoltaan erittäin ajankohtainen. Ensisijaisena tutkimuskohteena ovat olleet koko rangaistusta vankilassa suorittavat vangit ja heitä koskevat oikeuspsykiatriset vaarallisuusarviot.

Ajoitus on erinomainen jo siksi, että kyseistä lainsäädäntöä ollaan parhaillaan uudistamassa. Uutta yhdistelmärangaistusta koskeva hallituksen esitys on eduskunnan käsiteltävänä. Lainsäädännön yksityiskohtiin voi siis lähiaikoina tulla muutoksia, mutta itse vaarallisuusarvioinnin perusproblematiikka säilyy.

Yhteenvetona toteamme, että väitöskirja on tutkimuksellisesti haastava ja moniulotteinen työ. Oman mielenkiintonsa tuo se, että väittelijä on eräissä väitöskirjan luvuissa uskaltautunut oikeudellisen tuotekehittelyn tielle. Työ onkin mielenkiintoinen yhdistelmä monitieteistä perusosaamista ja toisaalta uusien ratkaisujen etsintää.

Työ täyttää hyvin väitöskirjalta vaadittavat kriteerit. Lisäksi kun väittelijä tässä tilaisuudessa puolusti työtään asiallisesti ja asiantuntevasti, esitämme Helsingin yliopiston oikeustieteelliselle tiedekunnalle, että Annakaisa Pohjolan rikosoikeuden alaan kuuluva väitöstutkimus hyväksytään opinnäytteeksi oikeustieteen tohtorin tutkintoa varten.

Turussa ja Helsingissä 17.3.2017

Hannu Lauerma

Jussi Pajuoja